

ნ ა შ თ ე ბ ი

მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ხმარების ხმოვნების წინ ქართულ ზმნებში

უკვე გამორკვეულია, რომ ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირის ქართულში მოეპოვება მხოლოდ მიცემით დამატებიან ზმნებს, ე.ი. ისეთ ზმნებს, რომელნიც დამატებას მიცემით ბრუნვაში მოითხოვენ არა მარტო აწმყოში, არამედ ნამყო სრულშიც¹. გამორკვეულია ისიც, რომ ამ პრეფიქსს ქართულში საერთოდ რამდენიმე სახე აქვს (**ჰ, ღ, ხ, ღ, ს, შ, ზ, ჟ**, რომელთაგანაც ძველ სალიტერატურო ქართულში ჩვეულებრივ მხოლოდ **ჰ, ს** და **შ** გვხვდება), მაგრამ მისი ხმარება მხოლოდ თანხმონით დაწყებული ფუძეებით არის განსაზღვრული. რაიცა შეეხება ხმონით დაწყებულ ფუძეებს, აქ ობიექტური პრეფიქსი (თეორიულად **ჰ**) იკარგება, როგორც ძველს, ისე ახალ სალიტერატურო ენაში და აგრეთვე ცოცხალ კილოებშიც². მაგრამ ხმოვნის წინ მარტო მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსი როდი იკარგება; იკარგება აგრეთვე მეორე

¹ ა. შანიძე, სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირის ქართულ ზმნებში. ტფილისი 1920. [ამ ტომში გვ. 113–261].

² ინგილოურში, როგორც ეს მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ს მიერ ჩაწერილი ტექსტებიდან ჩანს, [ძველი საქართველო, ტ. II, განყოფილება მეოთხე, გვ. 181–210 (ცალკე ამონაბეჭდი, გვ. 133–162)], არის ისეთი ფორმები, სადაც კაცს ევრნება, მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ხმარებასთან გვაქვს საქმე ხმოვნის წინო. ეს არის სახელდობრ ის შემთხვევები, როდესაც ჰაე ჩნდება უნის წინ ანლაუტში ისეთ ფორმებში, როგორიცაა: ჰუყვარს, ჰუხარიან, ჰუმღერის, ჰუყვივის, ჰუყარაულებენ, ჰუნდოდა, ჰუთხრა, ჰუნახი, ჰუწუნნი, ჰუფიქრი (ან ჰუფიქრნი), ჰუჭამი, ჰუჩრნობი, ჰუქნი, ჰუზანნი, ჰუკითხნი, ჰუთქომ, ჰუვაზირები, ჰურბენი, ჰუკრავ, ჰუპოვნიაც, ჰუცხოვრიაც და მისთ. მაგალითად: „კატას იქ ნაწნავი და ტყი პირებზე ჰუტრიალნი. ჰუნადირნი, ჩიტებ, თავებ ჰუჭკერი“ (184 | 136–185 | 137); „საწყალ ქეჩის ამთონ ჰუზანნი, ჰუხრწნი, ჰუცოდილნი, რუმ წიკობიბედთ თავ ჰუცნობები, კარ გატლებინები“ (190 | 142, 5–6); „მეჩონგურედ ჰუნახი; ჰუკრავს“ (195 | 147, 23); „კარს ჰუყარაულებენ... სახლში შასლელა მინამს არ ჰუშობენ“ (196 | 148, 25–26); „ფრინებელ ერთმერთს ჰუმღერის, ჰუყვივის“ (198 | 150, 10) და სხვ. მაგრამ:

ჯ ე რ ე რ თ ი : რა წამს ზმნას პრევერბი გაუჩნდება და, მაშასადამე, ანლაუტის უნი ინლაუტში მოექცევა, მაშინვე დაიკარგება ეს ჰაე: დაუნახი, დატუზანი, ჩამოტედი, ატყონი, წატყონი, ატლიაც, დაუტყერიაყ, წაუტყევიაც, დაუგლეფიაც, ატყინდი, მიტყი, დატყურა, მოუშალა და მისთ. მაგალითად: „აუღიაც, ზუთ ყოჩ მიუციაყ. ჩიტს გამოურთომ, გაულალი, წასულ, ერ სოფელში მისულ, ჰუნახი, ქორწილ გაუჩაღებიაც, ამმა საკლავ არ აქოყ, – საკლავი კოლა ზაღლებს კლწნ. ჰუთქომ“ (195 | 147, 9 – 11). ამიტომ გვაქვს ასეთი ფორმები: ჰუნავყ (202 | 154, 1) და მოუნავ (202 | 154, 15), ჰუზანნი (190 | 142, 5) და დატუზანი (189 | 141, 25; 181 | 133, 21), ჰუნახი (182 | 134, 27) და დატუზანი (181 | 133, 20; 202 | 154, 9), ჰუჭკერი (185 | 137, 1) და დატუჭერი (202 | 154, 21) და მისთ.

მ ე რ ე მ ე ო რ ე : ინგილოურში, იმავე ტექსტების მიხედვით, არ იხმარება ჰაე არც ანისა და არც ენის წინ, სადაც თეორიულად აგრეთვე მოსალოდნელია 0₃:

ა: აქ, აქონდა, აკოცა, წაყყარეს, ვერ დაკვლეს, თავ გაანებ, დაამირწყდა, თოლს არ აშორებდა, მიაკრა, გამართო, აჭმევს, დაანახა, დადარა, დაავალა და სხვ.

ე: ეყურებ, ეზახიან, შეეფერებ, ესახლა, ებნებოდა, ექნა, ელაგა, დეერიდა, ჩეყყარა. გეყყო, დეეცა, შეეცოდა, „ველ-ფეჰ დეეზრა. თავ-ტან გეყყინა“ (205 | 157, 26), „წიკოჲ დეეგლეჲა, შეეჭამა, დეეზინა, მიეპარა“ (190 | 142, 13 – 14) და მისთ.

მ ე ს ა მ ე : ჰაე ჩნდება ინგილოურში აგრეთვე მაშინაც, ა) როცა ვი ჯგუფისაგან, სახელებში თუ ზმნის ფორმებში, წარმომდგარია ანლაუტის უ: ჰურ (,,ვირი“), ჰუც (,,ვიცი“), ჰუტყუ (,,ვიტყვი“), ჰუთხოვ (,,ვითხოვ“), ჰუქეიფებ (,,ვიქეიფებ“), ჰუპოვნიო (,,ვიპოვნიო“), ჰუქ (,,ვიქ“), ჰუჭრი (,,ვიჭრი“) და სხვ.

ბ) ან როცა ვე ჯგუფისაგან მიღებული გვაქვს ანლაუტის ო: ჰრყავ (← ვეყავ = „ვიყავ“).

აქდან ის დასკვნა შეგვიძლია გამოვიტანოთ, რომ ინგილოურში, მოსე ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ს მიერ ჩაწერილი ტექსტების მიხედვით, ჰაეს წარმოშობას თავკიდურის უნის წინ ზმნის ფორმებში არავითარი მორფოლოგიური საფუძველი არ უძევს, არამედ იგი წმინდა ფონეტიკური ხასიათისაა იმგვარადვე, როგორც იმავე ჰაეს გაჩენა უნისა და ონის ანლაუტში და, მაშასადამე, ლაპარაკი მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ხმარების შესახებ ხმოვნების წინ, ინგილოური მასალების მიხედვით, შეუძლებელია.

პირის სუბიექტური პრეფიქსიც, რომელსაც ისეთივე ფონეტიკური სახეები აქვს, როგორიც მესამე პირის ობიექტურ პრეფიქსს. მხოლოდ აქ ერთი გამონაკლისი მოიპოვება: ესაა არის ზმნა, რომელსაც დღემდისაც კი დაუცავს სუბიექტური პრეფიქსის ხმარება ხმოვნის წინ მეორე პირის ფორმაში: **ვ არ, ხ არ, არი-ს**. მაგრამ ეს ერთი ზმნა ყველგან და ყოველთვის განმარტებით დგას, რადგან მისი უღლება არც ერთი ცნობილი კილოს უღლების ნორმებს არ ეგუება: ხმოვნის წინ არა გვაქვს სხვა შემთხვევა მეორე პირის სუბიექტური ნიშნის შენახვისა. სამაგიეროდ შეიძლება მას პარალელები მოვუძებნოთ მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ხმარების შემთხვევებიდან ხმოვნების წინ. ეს პარალელებია: **ხერთვის, ხეყავ, შეხეწიე და შეხუათ**.

1. ხერთვის

ქართულში არ მოიპოვება ზმნის ფორმა **ხერთვის**, მაგრამ მოიპოვება ამ ფორმისაგან ნაწარმოები სახელი **ხერთვის**-ი. რას ნიშნავს იგი? ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს ლექსიკონით **ხერთვისი** არის „ზღვათა და წყალთა საშუალო ადგილი ხმელი“. ამ განმარტებაში „წყალი“ უთუოდ მდინარის მნიშვნელობით არის ნახმარი და, მაშასადამე, ს. ორბელიანის ახსნის დღევანდელი თარგმანი იქნება: ზღვებსა და მდინარეებს შორის მდებარე ხმელი ადგილი. მაგრამ ზღვებსა და მდინარეებს შორის მდებარე ხმელი ადგილი ჩვენთვის დღეს შეიძლება კუნძულიც იყოს და ნახევარ-კუნძულიც, იმისდა მიხედვით, მთლად არის იგი შემოფარგლული წყლით, თუ არა. რომელი მათგანი აქვს სულხანს მხედველობაში? თუ ყურადღებას მივაქცევთ იმ გარემოებას, რომ **ხერთვისი** მას მიჩნია კ უ ნ ძ უ ლ ი ს ა და ჭ ა ლ ა კ ი ს სინონიმად (მისი განმარტება **კუნძულისა** ასეთია: ხერთვისი, ჭალაკი, ხოლო **ჭალაკისა**: კუნძული, გინა ჭალა), შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მას **ხერთვისი** დღევანდელ კუნძულად ესმოდა. მაგრამ არა! ასეთი გაგება იქნებოდა დღევანდელ ცნებათა გადატანა ძველს დროში და ჩვენი შეხედულების მოხვევა სულხანის თავზე. თუმცა ახალ ქართულში განსხვავებული გვაქვს კ უ ნ ძ უ ლ ი და ნ ა ხ ე ვ ა რ - კ უ ნ ძ უ ლ ი , მაგრამ ძველ ქართულში ასეთი დიფერენციაცია არ უნდა ყოფილიყო და იქ ერთი და იგივე სიტყვა (**ხერთვისი** იქნებოდა იგი, **კუნძული** თუ **ჭალაკი**) გამოყენებული უნდა ყოფილიყო როგორც კ უ ნ ძ უ ლ ი ს , ისე ნ ა ხ ე ვ ა რ - კ უ ნ ძ უ ლ ი ს ალსანიშნავად. ასეთი განუჩრევლობა კ უ ნ ძ უ ლ ი ს ა და ნ ა ხ ე ვ ა რ - კ უ ნ ძ უ ლ ი ს ა ძველ ქართულში გასაკვირი არ არის, რადგანაც იგი მართო ძველ ქართულს როდი ახასიათებს: მსგავსივე მოვლენაა არაბულშიც, სადაც راجع ერთსაც აღნიშნავს და მეორესაც, კერძოდ راجع إلى შუამდინარეა, რომელიც ჯ უ ა ნ შ ე რ ი ს ისტორიაში არაბული ფორმითაც გვხვდება³. არც თუ ძველ ბერძნულშია ძალიან გარჩეული კ უ ნ ძ უ ლ ი და ნ ა ხ ე ვ ა რ - კ უ ნ ძ უ ლ ი . თუმცა აქ ნახევარ-კუნძულისთვის სპეციალურად χερσόνησος (ანუ χερσόνησος), ი, მოიპოვება, რაიცა ქართულად ხ მ ე ლ ე თ – კ უ ნ ძ უ ლ ს ნიშნავს, მაგრამ მაინც νήσος, ი, აღნიშნავს არა მართო კ უ ნ ძ უ ლ ს საკუთვრივ, არამედ ნ ა ხ ე ვ ა რ - კ უ ნ ძ უ ლ ს აც . ეს ცხადად ჩანს, მაგალითად, პელოპონესის ნახევარ-კუნძულის სახელწოდებიდან, რაიცა ეტიმოლოგიურად პ ე ლ ო პ ი ს კ უ ნ ძ უ ლ ს ნიშნავს: Πελοπόννησος, ი = Πέλοπος νήσος. მაშასადამე, ს უ ლ ხ ა ნ ი ს **ხერთვისის** ახსნაში ჩვენ უნდა დავინახოთ როგორც კ უ ნ ძ უ ლ ი , ისე ნ ა ხ ე ვ ა რ - კ უ ნ ძ უ ლ ი .

დ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ს ლექსიკონის პირველ გამოცემაში (1840 წ.) **ხერთვისი** ახსნილია კუნძულად (остров, île), რაიცა უნდა ეყრდნობოდეს ს უ ლ ხ ა ნ - ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს განმარტებას, რომელიც გაგებულისა არა ისე, როგორც იგი თვით ს უ ლ ხ ა ნ ს ესმოდა, არამედ შიგ ჩადებულია ახალი მნიშვნელობა. მეორე გამოცემაშიც (1887 – 90 წ. წ.) მისი ქართული ახსნაა ჭ ა ლ ა კ ი , კ უ ნ ძ უ ლ ი , ხოლო რუსული თარგმანია перешеек, остров. ეს перешеек-ი ცოტა ვერ უღება იქვე მოყვანილ ქართულ ახსნა-განმარტებას („ჭალაკი, კუნძული“) და არ ვიცი, საიდან მომდინარეობს და რას ნიშნავს იგი. დ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ს ამ უკანასკნელ გამოცემაში ადგილიც კი მოჰყავს, სადაც

³ **ჯაზირეთი** (ბ რ ო ს ე ს გამოცემა, გვ. 127, 23; მარიამ დედოფლისეულ რედაქციაში, *345, გვ. 148, 18, შეცდომით **ჯაზარეთი** იკითხება), ანუ **ჯაზირა** (ბ რ ო ს ე ს გამოცემა, გვ. 135, 24, 25, 28, 31, 137, 25 = მარიამ დედოფლ. რედ. *366 – 367, გვ. 162, 22, 25: 163, 2, 7).

ხერთვისი უნდა გვხვდებოდეს: ეს ყოფილა „ტიმ. 36“. ეს „ტიმ“ უნდა იყოს ალბათ „მოხილუბა წმიდათა და სხვათა აღმოსავლეთისა ადგილთა ტიმოთესაგან ქართლისა მთავარ-ეპისკოპოსისა“, რომელიც დაბეჭდა პლ. იოსელიანმა ტფილისს 1852 წელს. მაგრამ ვერც ამ წიგნის 36 გვერდზე და ვერც საზოგადოდ სადმე ამ წიგნში მე ვერ ვიპოვე ხერთვისი. ტიმოთე ამ თავის „მოხილუბაში“ ჩვეულებრივ ანჭალაკს ხმარობს (23, 20; 24, 4; 31, 1; 103, 17; 123, 9; 124, 3; 125, 9, 12 – 13; 174, 19; 179, 7, 10, 13, 15, 16 – 17, 22; 180, 6; 184, 13; 185, 1) ან კიდევ კუნძულს (25, 17; 53, 21; 103, 1 – 2; 116, 5; 121, 5 – 6; 123, 23). ერთ ადგილას, მაგალითად, იგი წერს: „მიერ წარვედით კუნძულსა სუბუქსა და მიერ ჭალაკსა კუნძულსა (sic) როდოსს“ (125, 15 – 17)⁴.

ხერთვისი რომ კუნძულია, ან ნახევარ-კუნძული, ამის დასამტკიცებლად შეგვიძლია მართლაც დავიმოწმოთ ძველი ძეგლები.

ხერთვისი კუნძულია

ა) გრიგოლ იოსელიანს ერთ წიგნში, რომლის თარგმანიც ორ რედაქციად არის მოღწეული, ერთ რედაქციაში ხერთვისი იკითხება, ხოლო მეორე რედაქციაში – ჭალაკი:

არამედ ჯერ იყო ჭეშმარიტად, რადთა განიმზადოს სამეფოდ პირველ და მაშინდა გამოჩნდეს მეფე. და ვითარ განამზადა დამბადებელმან ყოველთამან საუნჯე სამეფოდ, – და არს ესე ქუეყანად, ზღუად და ხერთვისი. ესე ცად, რომელი არს მაგრილობელ მათ ზედა, დაიუნჯა საუნჯესა ამას ყოველი სიმდიდრე („კაცისა შესაქმისათვის“⁵, ძველი რედაქცია, შენახული შატბერდის კრებულში, გვ. 11 b).

არამედ პირველ სამთავროსა ჯერ-იყო შემზადება და ესრეთლა შემოყვანება მეფისაო. ხოლო ვინათგან ყოველთა დამბადებელმან ვითარცა სამეფუთონი ეზონი ესრეთ განუმზადნა მეფუვედ ყოფადსა მას ზღუად და ჯმელი და ცად და ქუეყანად და ჭალაკნი⁶ და მდინარენი, ვითარცა სართული და კამარა მოდრიკა მათ ზედა სამყარო ესე ყოვლად შუენიერი და სამეფუთოთა ამათ შინა სიმდიდრე პირად-პირადი დაუუნჯა [„დაბადებისათვის კაცისა“, ახალი რედაქცია გიორგი მთაწმიდლისა. წერა-კითხვის საზ. მუზეუმის ხელნაწერი № 1358 (ფ. 146); აგრეთვე №№ 2666 (რგ. 13, გვ. 3); 272 (გვ. 223) და 120 (გვ. 121)].

ბ) ტიმოთე ეპისკოპოსის წამებაში⁷ ვკითხულობთ:

ხოლო გულის-თქუამდ საეშმაკოდ დაენერგა გულსა ღომენტიანოს მეფესა ჰრომისასა, რომელი იყო შემდგომად ნერონ მეფისა. ესე აღეგზნა რისხვითა დიდითა ზემო ჯსენებულსა ამას ზედა წმიდასა იოვანეს ღმრთის-მეტყუელსა და შურითა საეშმაკოდთა განდევნა იგი ქალაქით ეფესოდთ და უბრძანა, რადთა დაემკვდროს იგი ჭალაკსა პატმონისასა, რომელი

⁴ საღვთო წერილის ქართულ თარგმანშიც ჩვეულებრივ ჭალაკი იხმარება (მცხეთის დაბადებაშიც, თ. ჟორდანიასეულ ხელნაწერშიც, მოსკოვის გამოცემაშიც). დაბ. 10, 5; ფსალმ. 71, 10; 96, 1 (ასეა ფსალმუნის ძველ ხელნაწერშიც, სიძვ. მუზ. № 38); ესაია 11, 11, 23, 2; 23, 6; 24, 15; 41, 1; 42, 10; 42, 12; 42, 15; 49, 1; 51, 5; 59, 18; 66, 19; იერ. 2, 10; 25, 22; 31, 10; ეზე. 26, 25; 26, 18; 27, 3; 27, 6; 27, 7; 27, 15; 27, 35; 39, 6; დან. 11, 18; სოფ. 2, 11; საქმე 13, 6; 27, 16; 27, 26; 28, 1; 28, 7; 28, 9; 28, 11; გამოცხ. 1, 9).

კუნძული უკვე ვეფხის ტყაოსანშია ნახმარი (დ. კარიჭაშვილის გამოც. [1920] 584, 2 = კაკაბაძის გამოც. 564, 2 = აბულაძის გამოც. 540, 2), საიუბილეო გამოც. 601, 2

⁵ ამ ძეგლში რომ ხერთვისი გვხვდება, ამ გარემოებაზე ჩემი ყურადღება მიაქცია ვარლ. თოფურიამ.

⁶ ჭალაქნი. ასე იკითხება 1358 ნომერში. 272-სა და 2666-ში იკითხება ბალაკნი, ხოლო 120-ში ჯერ ბალაკნი ყოფილა და შემდეგ ბანი ჭარად გადაუსწორებიათ.

⁷ ვინ იცის, ეგებ ამ ტიმოთეს წამებას გულისხმობდა ლექსიკოლოგი დ. ჩუბინაშვილი რომელიმე ხელნაწერის მიხედვით, როცა იგი ხერთვისის მნიშვნელობის გამორკვევისთვის რომელიმე ძეგლს იმოწმებდა.

არს ერთი შეცვლთა ხერტივისთაგანი⁸. აქ მოყვანილ ციტატაში სიტყვა „შეცვლი“ შეიძლება ორნაირად გავიგოთ: იგი უნდა იყოს ან დაცული სამხედრო ძალებით (რომაელები ხომ იქ პერობილებს გზავნიდნენ), ან კიდევ გარემოცული, ირგვლივ შემორტყმული წყლით. წამების გამომცემელი პროფ. კ. კეკელიძე უკანასკნელ განმარტებას უჭერს მხარს და მეც ასე მგონია და, მაშასადამე, ტექსტის უკანასკნელ სიტყვებში „რომელი არს ერთი შეცვლთა ხერტივისთაგანი“ უნდა იგულისხმებოდეს კუნძული დღევანდელი მნიშვნელობით, ირგვლივ გარემოცული წყლით. მაგრამ, თუ კი შეიძლება, რომ ხერტივის იყოს „შეცვლი“ (ე.ი. კუნძული), ალბათ შეიძლება, რომ იგი იყოს აგრეთვე „შეუცავიც“ (ე.ი. ნახევარ-კუნძული). და, მართლაც, ასეთი მნიშვნელობითაც არის იგი ნახმარი ძველ ძეგლებში.

ხერტივის ნახევარ-კუნძულია

ა) ეგვფემიანე და ალექსის ცხოვრებაში ვკითხულობთ:

პოვა მუნ ნავი ჯუამაღლი და შევიდა მას შინა და ჰრქუა მენავეთა მათ: წარვემართნეთ ასურეთა სადა-იგი არს ხერტივისი და ხატი ღმრთისაჲ. და წარვიდეს მიერ და განვიდეს ლავიკიად და პოვნეს მოგზაურნი მეკარაულენი და შეევედრა მათ და წარვიდა ხერტივისად ასურეთისა, სადა-იგი არს ხატი ღმრთისაჲ⁹. აქ ასურეთის ხერტივისად ნაგულისხმევია მესოპოტამია, ანუ შუამდინარე, რომელიც მართლაც ნახევარ-კუნძულს წარმოადგენს დიჯლასა და ევფრატს შუა. სწორედ მესოპოტამიაში მდებარეობს ურჰა ქალაქი ანუ ედესა, სადაც, გადმოცემის თანახმად, თითქო იყო ხელთ-უქმნელი ხატი, რომელზედაც საუბარია მოყვანილ ციტატაში.

ბ) წმ. მიქაელის წამებაში ვკითხულობთ: „მიუგო მონაზონმან [ამირმუმლსა] და ჰრქუა: ოთხნი კიდენი ოთხთა სახარებათანი და ათორმეტნი ნაწილნი ათორმეტთა მოციქულთანი, რომელ არიან ესენი: სინდეთი და ჰინდოეთი, ნუბეთი და აფრიკეთი, გუთეთი და საბერნეთი, ბურღანეთი და ქერსონეთი, აფხაზეთი და საზარეთი, დელამეთი და ფარღანეთი, – ესე არიან ზღვს-კიდენი; ხოლო თქუენ, სარკინოზნი, მპყრობელნი ხართ ერთისა ხერტივისისანი და უმრავლესნი ერნი ქუეყანისა თქუენისანი მორწმუნენი არიან ულისა ჩემისა და შენნიცა მსახურნი წარჩინებულნი მწიგნობარნი და მკურნალნი მოსავნი მკსნელისა ჩემისანი¹⁰. მოყვანილი ადგილიდან ცხადია, რომ ხერტივისი უნდა იყოს ნახევარ-კუნძული, ასე რომ „თქუენ, სარკინოზნი, მპყრობელნი ხართ ერთისა ხერტივისისანი“ დღევანდელ ენაზე გადმოთარგმნით იქნება: თქვენ, სარკინოზებს (ე.ი. არაბებს), გიპყრიათ ერთი ნახევარ-კუნძული.

გ) ჯ. უანშერს თავის ისტორიაში ორჯერ აქვს ნახმარი **ხერტივისი**. ერთ ადგილას იგი მოგვითხრობს:

მარიამ დედოფ. რედ.)

(ანა დედოფ. რეფ.)

ეწყუნეს იგინი ზღუის კიდესა მას, რომელ არს
ჭალაკსა, რიყესა ხერტივისსა (*351, გვ. 152).

ეწყუნეს იგინი ზღუის კიდესა მას, რომელ არს
ჭალაკი, რიყე ხერტივისისა (რეგული ი^ე, გვ.
15).

მარიამ დედოფლისეულ რედაქციაში უკანასკნელი სიტყვა პატივს ქვეშ უნდა ვიგულისხმოთ და, როცა ქარაგმას გაგხსნით და ძველ ორთოგრაფიასაც აღვადგენთ, მივიღებთ: „ჭალაკსა, რიყესა ხერტივისისასა“. ანა დედოფლისეულ რედაქციას მისდევს თეიმურაზ ბატონიშვილისეული ხელნაწერიც, მაგრამ აქ უკანასკნელი სიტყვის ფორმა არა **ხერტივისისა**, არამედ **ხერტივისა**: „ეწყუნეს იგინი ზღუის კიდესა მას, რომელ არს ჭალაკი, რიყე ხერტივისისა“ (ქართლის ცხოვრება, I, პეტერბ. 1849, გვ. 129). ამ ადგილმა ცოტაოდნად საგონებელში ჩააგდო მ. ბროსე, რომელმაც იგი ასე

⁸ პროფ. კ. კეკელიძე, ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლები. ნაწილი პირველი. კიშინი. ტ. I, ტფილისი 1918, გვ. 105, 13 – 18.

⁹ პროფ. კ. კეკელიძე, Op. cit., გვ. 162, 1–5.

¹⁰ პროფ. კ. კეკელიძე, Op. cit., გვ. 170, 7 – 14.

გადათარგმნა: „Le combat s'engage, au bord de la mer, dans l'île cailloutuse de Khertwis” და თანაც ასეთი შენიშვნა დაურთო¹¹: სიტყვა ხ ე რ თ ვ ი ს ი , რომლის წარმოშობა მე არ ვიცი სულხანის ლექსიკონის მიხედვით არას „ზღვათა და წყალთა საშუალო ადგილი ხმელი“ და, მაშასადამე, კ უ ნ ძ უ ლ ი , სომხ. *Կղզի*. სპერი, სადაც ქართველებს დაუხვევიათ, არც თუ ეგრე ახლოა ზღვასთან, მაგრამ, როგორც ჩანს, ვახტანგი დაახლოვებია ლაზიკის ნაპირს. ესეც კია, რომ, მემკატიანის მოთხრობის მიხედვით, ლაპარაკი უნდა იყოს, ცხადია, არა ზღვაში მდებარე კუნძულზე, არამედ, უეჭველია, ქვეყნის რომელსამე ნაწილზე, რომელიც რამდენიმე მიმდინარე წყალს შორის არის მოქცეული და რომელსაც ხერთვისი ერქმეოდა, როგორც არის ამავე სახელის მქონე ციხე იქ, სადაც საკუთრივ მტკვარს ერთვის მდინარე, რომელსაც ვახუშტი ჯავახეთის მტკვარს უწოდებს». ამ შენიშვნის მეორე ნაწილი მხოლოდ იმდენად არის სწორი, რამდენადაც იგი საზოგადოდ ხერთვისის სემანტიკას ეხება. მაგრამ ბ რ ო ს ე ცდება, როცა იგი ახალი ქართულის გაგვლენით, ბრძოლის ასპარეზს ზღვას აშორებს. მართლაც და: სადა აქვს ჯ უ ა ნ შ ე რ ს წარმოდგენილი ომი: ზღვის ნაპირზე, თუ ზღვისაგან მოშორებით? დაუეკვირდეთ მის მოთხრობას. ვახტანგმა განაცხადა თურმე: „აღვდეით აქადთ და დავიბანაკით ზღუასა სომხითით კერძო, რადთა გუაქუნდეს ჩუენ გზად ჭირისა და ლხინისა“¹² -ო. ამის შემდეგ თურმე „აღიყარა ლაშქარი იგი გარემოს ქალაქისა და ვლეს ხუთისა დღისა საგალი სომხითით კერძო და დადგეს სპერით კერძო¹² (ქართ. ცხოვრ., I, 1849, გვ. 128). რაკი ამის შემდეგ მოთხრობილია, რომ „ეწყუნეს იგინი ზღუის კიდეა მას, რომელ არს ჭალაკი, რიყე ხერთვისისა“), ცხადია, ჯ უ ა ნ შ ე რ ი ს წარმოდგენით, ომი მომხდარა ზღვის პირად, რიყეზე, მაგრამ ეს ზღვის პირი თავისი მდებარეობით ყოფილა ჭალაკი, ე.ი. ამ შემთხვევაში ნახევარ-კუნძული, რომელიც ერთი მხრით შესაძლოა მდინართან იყო შემოფარგლული. მაშასადამე, სხვანაირად რომ ვთქვათ, ეს ადგილი ყოფილა ხ ე რ თ ვ ი ს ი და შეიძლება, რომ სახელადაც მას საკუთრად ხ ე რ თ ვ ი ს ი ერქვა. ამ შემთხვევაში კი ბუნებრივი იქნებოდა მის **ხერთვის**-ად გადაკეთება ჭანურ-მეგრულ წესზე, როგორც ეს ანა დედოფლისეულ ხელნაწეში იკითხება (დასახელებულ მიდამოებში ხომ ჭან-მეგრელთა ტომები მოსახლეობდნენ), რომ აქ უბრალო შეცდომა არ გვექონდეს.

დ) მეორე ადგილას ჯ უ ა ნ შ ე რ ი მოგვითხრობს:

(მარიამ დედოფლ. რედ.)

ცნეს სპარსთა, რამეთუ დამძიმდა ვახტანგ, და მოაოჳრეს ტფილისი და არმაზი ქალაქი; ხოლო მცხეთა ვერ დაიპყრეს, გარნა რომელი ზღუდესა გარეგნით იყო, მოაოჳრეს, რომელი-იგი მუხრანით და არაგუსა ხ ე რ თ ვ ი ს ს ა იყო (*397–398, გვ. 183).

(ანა დედოფლ. რედ.)

ცნეს სპარსთა, ვითარმედ დამძიმდა ვახტანგ, მოაოჳრეს ტფილისი ქალაქი და არმაზი ქართლი, ხოლო მცხეთა ვერ დაიპყრეს, გარნა რომელნი ზღუდესა გარეგნით იყვნეს, მოაოჳრნეს, რომელნი-იგი მუხრანით და არაგუსა ხ ე რ თ ვ ი ს ი ს ა იყო (რვეული ი¹³მ, მეოთხე გვერდი ბოლოდან).

გამოდის, მაშასადამე, რომ სპარსელებს, ჯ უ ა ნ შ ე რ ი ს აზრით, მცხეთისთვის რომ ვერა დაუკლიათ რა, მოულოდნელად მისი ზღუდის გარეშე ადგილი „რომელი-იგი მუხრანით და არაგუსა ხ ე რ თ ვ ი ს ს ა იყო“, ე.ი. მუხრანიდან მოკიდებული რაც კი მტკვარსა და არაგვს შუა ნახევარ-კუნძულსავით მდებარე ადგილები იყო. მ. ბ რ ო ს ე ს **ხერთვისი** აქ კიდევ უფრო ფართოდ ესმის: მისთვის იგია „არგვსა, ქსანსა და მტკვარს შორის მდებარე ადგილი¹³. მაგრამ მე მგონია, რომ ხერთვისის საზღვრები აქ მხოლოდ მტკვრით და არაგვით უნდა შემოიხაზღვროს. არსაიდან არა ჩანს, რომ ჯ უ ა ნ შ ე რ ს ქსანიც ჰქონდეს მხედველობაში. **ხერთვისი** მისთვის, უეჭველია, ორ წყალს შუა მდებარე ადგილია.

¹¹ Historie de la Georgie, I, p. 171.

¹² მარიამ დედოფლისეულსა (*346 – 347, გვ. 149) და აგრეთვე ანა დედოფლისეულ რელაქციაშიც ეს ადგილი ცოტაოდნად შერყვნილია.

¹³ Historie de la Georgie I. გვ. 198, შწმ. 4.

მართალია, ამ ორ წყალთაგან იგი მხოლოდ არაგვს ასხენებს, მაგრამ ცხადია, რომ მეორე მდინარედ მას მტკვარი აქვს ნაგულისხმევი.

ძველი ტექსტების მოწმობით, მაშასადამე, **ხერთვისი** აღნიშნავდა როგორც დღევანდელ კუნძულს, ისე აგრეთვე ნახევარ-კუნძულსაც, რომელთა დიფერენციაცია მაშინ არც არსებობდა. მიუხედავად ამისა, მაინც უნდა ვთქვათ, რომ **ხერთვისი** თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო ნახევარ-კუნძული და არა კუნძული, თანაც ისეთი ნახევარ-კუნძული, რომელიც ორი მდინარის შეერთებით (ან მდინარის ზღვასთან შეერთვით) არის წარმოდგარი. ამას ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ საზოგადო სახელი **ხერთვისი** საკუთარ სახელად იქცა ქართულში და გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში ამოყო თავი.

ხერთვისი დღესაც გეოგრაფიული სახელია და იგი რამდენიმეჯერ გვხვდება. მაგალითად, ხუთ-ვერსიან რუკაზე, რომელიც გამოცემული იყო კავკასიის სამხედრო ტოპოგრაფიული განყოფილების მიერ, ამ სახელწოდებით (**Хертвиси**, **Хертвисъ**) ხუთი სოფელია აღნიშნული:

1. ჯ ა ვ ა ხ ე თ შ ი , იქ, სადაც მტკვარს ახალქალაქის წყალი ერთვის.
2. ფ ო ც ხ ო ვ შ ი , წურყნაბიდან 15-იოდე ვერსის მანძილზე, ჩრდილოეთით.
3. კ ლ ა რ ჯ ე თ შ ი , არტანუჯის აღმოსავლეთით, ათიოდე ვერსის მანძილზე.
4. ა ჭ ა რ ა შ ი , სადაც ჭოროხს აჭარის წყალი ერთვის (= ზედა ხერთვისი?).
5. ა ჭ ა რ ა შ ი ვ ე , მაჭახელის წყალზე (ქვედა ხერთვისი).

მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ **ხერთვისი**, როგორც გეოგრაფიული სახელი, გაცილებით უფრო მეტიასაქართველოში, ვიდრე რუსულ ხუთ-ვერსიან რუკაზეა აღნიშნული. მაგალითად შემიძლია დავასახელო

6. უ ი ნ ვ ა ნ ს გაღმა მდებარე ადგილი, სადაც ფშავის არაგვს მთიულეთის არაგვი უერთდება და რომელსაც **ხერთვისი** ჰქვია. იგი დასახელებულ რუკაზე აღნიშნული არ არის.

თუ ყურადღებას მივაქცევთ ზემოთ ჩამოთვლილ ადგილების მდებარეობას, ვნახავთ, რომ ყველანი მდინარის პირად იმყოფებიან; მეტსაც ვიტყვით: ყველანი შერთულ მდინარეებს შორის არიან მოქცეულნი; „არიან მოქცეულნი“-მეთქი, მაგრამ უფრო სწორი იქნებოდა, მეთქვა: „უნდა იყვნენ მოქცეულნი“, რადგანაც უეჭველად და დანამდვილებით ამის მტკიცება ჯერჯერობით მხოლოდ სამი ხერთვისის შესახებ შემიძლია: არაგვისა, მტკვარისა და ჭოროხისა. ერთ მათგანს ვახუშტი ბატონიშვილი ასე ნიშანდობლივ აგვიწერს: „სად ერთვის მტკვარს ჯავახეთის მტკვარი, ამ ორს მდინარეს შორის არს ხერთვისი: მტკვრის აღმოსავლეთის კიდეზედ და ჯავახეთის მტკვრის სამხრით“¹⁴. სხვა ხერთვისებსაც ალბათ ასეთივე მდებარეობა აქვთ, თუ, რასაკვირველია, რომელიმე მათგანი სხვა ხერთვისიდან გადმოსახლებული ხალხის მიერ გაშენებული არ არის და სახელიც იქედან, ძველი ხერთვისიდან, გადმოტანილი და ახალშენის მდებარეობის შეუფერებლად დარქმეული არ არის. ერთი სიტყვით, **ხერთვისს** უნდა მოველოდეთ ჩვეულებრივ მხოლოდ იქ, სადაც მდინარე მდინარესვე ან ზღვას **ერთვის**.

ერთვის – აი ის ზმნის ფორმა, რომელთაგანაც ეტიმოლოგიური კავშირი აქვს **ხერთვისს**¹⁵. რომ ეს კავშირი უდავოა, ამას ერთთავად ისიც ადასტურებს, რომ **რთვა** ზმნისაგან სხვა გეოგრაფიული სახელიც გვაქვს ნაწარმოები,

¹⁴ ლეონტიძე ალწერა საქართველოს ბატონიშვილის ვახუშტის მიერ. პეტერბურგი, 1842, გვ. 96.

¹⁵ **ხერთვისის** ეტიმოლოგიური კავშირი **ერთვის** ფორმასთან გათვალისწინებული ჰქონია ი. როსტომიშვილსაც, რომელსაც ოლნდ ხანი შეცდომით შემოკლებული **ხევი** (scil. ვევი) ჰქონია. ჯავახეთის ხერთვისი შესახებ იგი წერს: «Х е р т в и с – слово грузинское. Образовалось оно из двух слов: х сокращенное хеви –река, вода и эртвис (ერთვის) –соединяется. И действительно, Хертвис стоит как раз у соединения р. Топараванки с Курой, на левой стороне первой и на првой –второй» (ახალქალაქის უезд в археологическом отношении: *Сборник материалов*, XXV, 115). რომ ხსენებული ავტორის მიერ მოყვანილი ეტიმოლოგიის პირველი ნაწილი შეცდომაა, ამას ამტკიცებს თუნდაც მარტო ორთოგრაფია სიტყვისა: ხერთვისი(და არა ვერთვისი). ამგვარი ორთოგრაფიით ეს გეოგრაფიული სახელი გვხვდება, მაგალითად, ქართლის ცხოვრებაში (ტ. I, ბ რ ო ს ე ს გამოცემა 1849, გვ. 26, 23).

სახელდობრ შ ე რ თ უ ლ ი , რომელიც სოფელია დიდსა და პატარა ლიახვის შესართავთან. ოღონდ შ ე რ თ უ ლ ი ახალი ფორმაა, ძველად კი იგი მრავლობით რიცხვში ყოფილა ხმარებული: შ ე რ თ უ ლ ნ ი , შ ე რ თ უ ლ თ ა , როგორც ამას გვიჩვენებს შემდეგი ადგილი ქართლის ცხოვრებისა:

(მარიამ ღედოფლ. რედ.)

თვთ თავადი სურტანი დაღა კარბსა და მერმე
ჩამოღა შ ე რ თ უ ლ თ ა (*501, გვ. 271-272)¹⁶

(ანა ღედოფლ. რედ.)

და თუთ თავადი სურტანი დაღა კარბსა და მერმე
ჩამოვიდა შ ე რ თ უ ლ თ ა (რვ. კ. ე, გვ. 5).

ამ სიტყვის ეტიმოლოგია, დაკავშირებული სოფლის ოროგრაფიულ მდებარეობასთან, ჯერ კიდევ ვახუშტის აქვს სწორად განმარტებული, რომელიც წერს: „ვარიანს ზეით ერთვის ლიახვს აღმოსავლეთიდან პატარა ლიახვი, ამის გამო ეწოდა დაბასა ამას შ ე რ თ უ ლ ი “ - ო ¹⁷.

მაშასადამე, **ხერთვისი** სულ სხვანაირად ნაწარმოები სახელი ყოფილა, ვიდრე მრავალი გეოგრაფიული სახელი, რომელთაც ბოლოში **ის** სუფიქსი აქვთ: არანისი, ბირთვისი, ბოლნისი, დათვისი, ეგრისი, თუხარისი, კრწანისი, ლარგისი, მანგლისი, მარილისი, ნიჩბისი, ოლთისი, პანკისი, რუისი, საცხენისი, ტფილისი, ურბნისი, ფარცხისი, ქსოვრისი, ყინწვისი, ყორნისი, ცერონისი, წავკისი და სხვანი, იმიტომ რომ **ხ ე რ თ ვ ი ს შ ი -ის** დაბოლოებაში მე-3 პირის ნიშანი შედის (**ი-ს**), ჩამოთვლილ სახელებში კი **ის** ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანია. ეს ნათეს. ბრუნვა ამ შემთხვევაში გამოწვეულია საზღვრული სიტყვის მიერ, რომელიც შემდეგ დაკარგულა¹⁸, თუმცა ხშირია ისეთი შემთხვევებიც, როცა მსგავს წარმოებაში მსაზღვრელთან ერთად შენახულია აგრეთვე საზღვრულიც: **ახო [აჰო]** (ბარის აჰო), **გორი** (იფნის გორი), **თავი** (რუსთავი, წყაროს თავი, ხიდის თავი), **კარი** (ღართის კარი, ხიდის კარი, ტაშის კარი, ლებაის კარი), **პირი** (არაგვის პირი, რუის პირი), **უბანი** (ვარდის უბანი), **ყანა** (დოლის ყანა), **ყური** (ლალის ყური), **ციხე** (ველის ციხე, ლასტის ციხე, მწყერის ციხე, ტურის ციხე, უფლის ციხე), **ძირი** (ტახტის ძირი, ციხის ძირი), **წყარო** (კოდის წყარო), **ჭალა** (ხევის ჭალა), **ხევი [ხევი]** (კავთის ხევი, კისის ხევი), **ხიდი [ხიდი]** (ტანის ხიდი), **ჯუარი** (ციხის ჯუარი) და სხვ.

ეგების გვკითხონ: შეიძლება კი, რომ ზმნის ფორმა გამოყენებულ იქნეს ქართულში სახელად? – რატომ არა! იქნება ჩვენი პასუხი. თავი რომ დავანებოთ ისეთ ზმნის ფორმებს, რომლებიც საკუთარ სახელად ქცეულა ქართულში, როგორიცაა: **ღვთისა ვარ, მინდი (მინდია), გამიხარდი, მასხარე, გამახელა, გინდრა** (= გინდა რა), **მეწყინა** (ქალის სახ.), **კმარა** (ქალის სახ.), **მინდა** (ქალის სახ.), **ქალუნდა** (= ქალი უნდა)¹⁹, ჩვენ შეგვიძლია მოვიყვანოთ იმისი მაგალითებიც, რომ სახელად აწმყოს თხრობითის მესამე პირის ფორმა იყოს ქცეული იმგვარადვე, როგორც **ხერთვისი**; ესენია: **ღირს-ი**, **არს-ი** და **მსგავს-ი**. ამ მაგალითებში **ღირს-ისა** და **არს-ის** წარმოება ნათელია [**ღირს-ი** = **ღირს** + **ი**; **ვ-ღირ**, **ჰ-ღირ**²⁰, **ღირ-ს**, **არს-ი** = **არ-ს** + **ი**; **ვ-არ**, **ხ-არ**, **არ-ს**]. შეიძლება მხოლოდ **მსგავს**-მა ჩაგვადოს საგონებელში. ამ უკანასკნელი სიტყვის წარმოშობა რომ გამოვარკვიოთ, იგი ორად უნდა გავყოთ: **მს** + **გავსი**. პირველ ნაწილში თითქო გვაქვს შეკვეცილი **მას**, მეორეში კი – **ჰგავს** ჯგუფისაგან ანისა და ჰაეს დაკარგვით და **ინის** ღართვით სახელობითში²¹.

¹⁶ თეიმურაზ ბატონიშვილისეული ხელნაწერი მარიამ ღედოფლისეულ რედაქციას უჭერს მხარს: „და თვთ თავადი სურტანი დაღა კარბსა და მერმე ჩამოღა შ ე რ თ უ ლ თ ა “ (ბ რ ო ს ე ს გამოც., 131, 10).

¹⁷ Op. cit., გვ. 250

¹⁸ ამის ანალოგიები მოიპოვება აგრეთვე მეგრულშიცა და სვანურშიც

¹⁹ **ქრისტესა**-ც ამავე ჯგუფს უნდა ეკუთვნოდეს, ვინაიდან **ქრისტესია** მიღებული ჩანს აქედან: **ქრისტესი არს**, თუმცა შესაძლებელი კია, რომ ანი აქ კინიობითის ფორმისა იყოს, როგორც სახელებში: გოგია, პეტრია, პავლია, დათია, თეკლია, ნინუა და სხვ. თითქო ასეთივე წარმოებისაა **არაშენდა** სოფლის სახელიც.

²⁰ **ვღირ**, **ჰღირ** – ეს ძველი ფორმებია, რომელთა ნაცვლად ახალ ქართულში **ვღირვარ** და **ჰღირხარ** გვაქვს.

²¹ საეჭვოა, რომ **მსგავს-ის** წინარე ფორმა **მის-ი** + **ჰგავს-ი** იყოს და არა **მას** + **ჰგავს-ი**. კიდევ უფრო საეჭვოა, რომ **მანი** აქ აქტიურ მიმღებობათა ფორმების ანალოგიით იყოს განვითარებული, ხოლო **სანი** ჰაეს ბგერინაცვლობას ეწეოდეს, ე.ი., სხვანაირად რომ გამოვხატოთ, თითქო **მსგავსი** = **მ** + **ჰგავს-ი** → **მ** + **სგავს-ი**.

რაკი საკითხი ყოველ მხრივ არის განხილული, ეხლა, მაშასადამე, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ **ხერთვისი**, რომელიც თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო წყლები ს შესართავთან მდებარე ადგილი, შემდეგ ორ წყალს შუამდებარე ადგილი, აქედან მერმე **ნახევარ-კუნძული** და, უკანასკნელ, **კუნძული**, საშუალებას გვაძლევს აღვადგინოთ ზმნის ფორმა მესამე სუბიექტურ-ობიექტური პირისა აწმყოს თხრობითში მხოლოდით რიცხვში: **ხერთვის**. ამ ფორმის დღევანდელი შესატყვისია **ერთვის**, რომელიც ვნებითა თავისი წარმოებით და რომელსაც დამატება აქვს მიცემითში: **ერთვის მას**. დღევანდელი **ერთვის** ისტორიულად ***ხერთვის** ფორმისაგან არის წარმოშობილი, როგორც ამას თანხმონიანი ზმნების უღლების ნორმები გვიჩვენებს. **ხერთვის**-თან შედარებით **ხერთვის**-ი დიალექტური ფორმაა მხოლოდ: **ჰაე** (***ხერთვის** → **ერთვის**) და **ხანი** (**ხერთვის**) მესამე პირის ობიექტური ნიშნებია და ერთიმეორის ბგერინაცვალნი.

საკითხავია: შეიძლება კი ქართულში საზოგადოდ ასეთი დიალექტური ფორმა? გვაქვს კი რაიმე მსგავსი წარმოება კიდეც, რომ მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსი ხმოვნის წინ მართლაც შენახული იყოს **ხანი** სახით რომელსამე ზმნის ფორმაში? – გვაქვს, როგორც გვარწმუნებს შემდეგი მაგალითები.

2. ხეყავ

მცხეთის ჯვრის საყდრის წარწერებში ორჯერ არის ნახმარი ზმნა, რომელსაც თემა ხმოვნით ეწყება და დამატებაც აქვს მიცემითში: ერთია ადარნასე ვიპატოსის წარწერაში, ხოლო მეორე – დემეტრე ვიპატოსისაში. ორივე ვიპატოსი მთავარანგელოზებს ევედრება: ადარნასე გაბრიელს, დემეტრე კი მიქაელს. ორივე ვიპატოსის ევედრება მთავარანგელოზებისადმი ერთნაირად არის შედგენილი. განსხვავება, თუმცა მცირეოდენი, მაგრამ მეტად მნიშვნელოვანი, მოიპოვება მხოლოდ ზმნის ფორმაში:

(ჩრდილო აღმოსავლეთის სარკმელზე)	(სამხრეთ-აღმოსავლეთის სარკმელზე)
წმიდაო გაბრიელ მთავარანგელოზო, ადრ[ნ]რსეს ვპატოსსა მეოხ ეყავ.	წმიდაო მიქაელ მთავარანგელოზო, დემეტ[რ]ეს ვპატოს[ს]ა მ[ე]ოხ ხეყავ.

არც ა. ნ ა ტ რ ო შ ვ ი ლ ს ა²² და არც ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ს²³, რომელთაც მოყვანილი აქვთ წარწერებში, აღნიშნული არა აქვთ, რომ მიქაელ მთავარანგელოზისადმი მიმართულ ლოცვაში იკითხება **მეოხ ხეყავ** და არა **მეოხ ეყავ**, როგორც ისინი კითხულობენ. მაგრამ, რომ წარწერაში ორი **ხანია** (**მეოხ ხეყავ**) და არა ერთი (**მეოხ ეყავ**), ამას ამტკიცებს დ. ერ მა კ ო ვ ი ს მიერ გადაღებული ფოტოგრაფიული სურათი, რომელიც ამჟამად ტფილისის უნივერსიტეტის ფოტოგრაფიულ კაბინეტშია დაცული (№ 18800/796)²⁴. ამასვე ამტკიცებს იგივე წარწერა, მოყვანილი ბ ა რ თ ო ლ ო მ ე ს ნუმიზმატიკურ-არქეოლოგიური წერილების ბოლოს დართულს მესამე ტაბულაზე მეოთხე ნომრად, და აგრეთვე თვით ტექსტშიც დაბეჭდილი, რომლის შესახებაც იგი ამბობს: შესაძლებელია, რომ უკანასკნელ სტრიქონში ისეთივე ფორმულა იყოს, რომლითაც თავდება მარჯვენა სურათის ლეგენდა²⁵, მაგრამ ესეც კია, რომ მე კარგად გავარჩიე

უნდა აღნიშნულ იქნეს განსაკუთრებით ის გარემოება, რომ ძველ ქართულში არა გვაქვს შემთხვევა **ხანის** ასიმილაციისა **განთან**: **მსგავსი**, **ემსგავსა** და სხვ. (და არა **მზგავსი**, **ემზგავსა** და სხვა).

შეიძლება ისიც აღინიშნოს, რომ იმავე ზმნის ფუძისაგან მეორე სახელიც გვაქვს ნაწარმოები: **იგავი** (**ი-გავი**).

²² Мпхет и его собор Свети-цховели, 1901, გვ. 19.

²³ ჯვრის მონასტრის წარწერები: „სახალხო ფურცელი“, 1914, 8 ივლისი, № 32.

²⁴ შედეგ იგი შევიდა საქ. სახელმწიფო მუზეუმის ფონდში.

²⁵ მარჯვენა მხარეს იმავე ტაბულაზე ბ ა რ თ ო ლ ო მ ე ს მოჰყავს ადრნერსე ვიპატოსის ევედრება გაბრიელ მთავარანგელოზისადმი.

ორი **ხ**, რომლებიც აქ ერთუროს მისდევნო²⁶. მაშასადამე, ორი **ხ**ანის არსებობა უდავოა და ფორმა **მეოხ ხეყავ** დამოწმებულია წერილობით. აქ, მართლაც, მეტად იშვიათი მოვლენა: **ხ**ანის სახით ხმოვნის წინ შენახულია ობიექტური პრეფიქსი **მესამე პირისა**; **ო ბ ი ე ქ ტ უ რ ი მ ე ს ა მ ი ს ა**, და არა სუბიექტური მეორე პირისა, ვინაიდან **მეოხ ხეყავ** – ეს ბრძანებითის კილაა, ბრძანებითის ფორმას კი სუბიექტური პრეფიქსი არ უნდა. აქ გასაკვირველი მხოლოდ ის არის, რომ იგივე მოვლენა არ არის დადასტურებული მეორე ანალოგიურ წარწერაში, რომელიც ადრნერსე ვიპატოსის იხსენიებს, რას ნიშნავს ეს? ეგების აქ უბრალო შეცდომაა წარწერის ამომჭრელი და როგორც ადრნერსეს წარწერაში, ისე ღემეტრესამიაც იკითხებოდეს ნამდვილად **მეოხ ყეყავ**? სწორედ ასე უნდა დაგვეყენებინა საკითხი, რომ მცხეთის საყდრის **ხეყავ** ფორმისათვის არ მოიპოვებოდეს ანალოგიური წარმოება იმაზე ადრინდელის ბოლნისის სიონის წარწერებში და თანაც არა ერთი, არამედ ორი.

3. შეხვეწიე

ბოლნისის სიონის საკურთხეველის სარკმლის თავზე, გარედან, უძველესი ასოებით გამოყვანილია შემდეგი წარწერა, რომელშიც ჩასატულია წრემოვლებული ჯვარი.

ქრისტე, დავით ეპ[ისკ]ოპ[ოს]ი კრებულითურთ და ამას ეკლესიასა შინა შენდა მიმართ
თავყანისმცემელნი შეიწყალენ და მ[შ][რ]ომ[ე]ლთა ამას ეკლეს[ი][ა]სა [ში]ნა [შ]ეხეწიე იი

ეს წარწერა პირველად გამოაქვეყნა ბ რ ო ს ე მ ბ ა რ თ ო ლ ო მ ე ს მიერ მისთვის გაგზავნილ წერილში²⁷. მაგრამ ზოგი რამ იქ ვერ არის გარჩეული. წარწერა ნაწილობრივ დაზიანებულია და ზოგს ჩემ მიერ ამოკითხულ სიტყვასაც განმარტება უნდა.

თავყანისმცემელნი. ეს სიტყვა კარგად იკითხება. ეს ძველი და საყურადღებო ფორმაა, სადაც ვინისგან წარმოშობილი **ვ (თავ-ყანის-მცემელი → თავყანისმცემელი)** ჯერ კიდევ თავის ადგილზეა და არ გადასულა **ყარს** შემდეგ. პირვანდელი ვინი დამოწმებულია, მაგალითად, თემესტიას წარწერაში მცხეთის ჯვრის ეკლესიის ღელათა საყოფლის კარზე, შიგნით მხარეს, სადაც იკითხება: **თავყანისმცემელად ღელათა.**

მშრომელთა. აქ პირველი ასო მხოლოდ ნაწილობრივ ჩანს. მეორე ასო სრულებით აღარ არის, მესამისა ნაწილია შენახული, მეოთხე და მეხუთე კარგად ირჩევა, მეექვსისა ცოტადაა დარჩენილი, სამი უკანასკნელი კი სრულად არის დაცული. ჩემი აზრით, აქ უნდა იკითხებოდეს **მშრომელთა**. თუმცა ამაში მთლად დარწმუნებულიც არა ვარ და ცოტა ეჭვი კიდევ რჩება, მაგრამ კიდევ უფრო საეჭვოა **მღებოელთა** და სულ არ უდგება **მლოცველთა**. ბ ა რ თ ო ლ ო მ ე ს გადმოწერილის მიხედვით ბ რ ო ს ე ს აქ ამოუკითხავს **მხლდ მთლთა** და, როგორც ფრანგული თარგმანიდან ჩანს, იგი ასე გაუგია: **მხოლოდ მართალთა** («il n'y a que les justes qui...»), მაგრამ ასეთი რამ სულ მთლად უადგილოა.

შეხეწიე. ამ სიტყვაში შინი ცოტაა დაზიანებული, **ხ**ანს თავში ამოტეხილი აქვს, მაგრამ ძალიან კარგად ჩანს და არავითარ ეჭვს არ ბადებს. რაიცა შეეხება **წილს**, მას აღარაფერი შეპრჩენია თავის გარდა, რომელიც, კონტექსტი რომ არა, **ტარის** თავადაც შეგვეძლო მიგველო. ამ სიტყვის თანხმოვნები **შხწ** რომ კარგად არის წაკითხული ამას, ერთი მხრივ, ბ ა რ თ ო ლ ო მ ე ს წანაკითხიც ამტკიცებს; მას ვერ გაურკვევია სიტყვის ფორმა და **შეხეწეწი[ბიან]** დაუნახავს.

იი. წარწერის ბოლოს რომ ორი ინი ზის, ამის შესახებ კი რა მოგახსენოთ. აქ მოსალოდნელია ან ქრონიკონი, ან კიდევ **ამცნ**, უფრო კი უკანასკნელი. კაცი იფიქრებდა, რომ აქ სწორედ ეს სიტყვაა გამოყვანილი ისოფსეფიურად, როგორც

²⁶ „Il est possible que dans les denrières lignes se retrouve la même formule qui termine la legend du tableau de droite, mais pourtant j'ai bien distingué les deux **ჲ** qui se suivent ici” (Letters numismatiques et archéologiques, relatives à la Transcaucasie écrites par le general J. B a r t h o l o m a e i . S-Petersbourg 1859, p. 80).

²⁷ Letters de M. B a r t h o l o m a e i relatives aux antiquités géorgiennes: *Mélanges asialiques*. T. II, S.-Petersbourg 1956, p. 323).

ეს ბერძნებსა და კოპტებს სწევდათ²⁸, მაგრამ ამ შემთხვევაში იი გვაძლევს ან ასს (10X10), ან ოცს (10+10) და არა გამოდის რა, კინაღან **ამცნ** სიტყვის ასოების რიცხვები შეადგენს ოთხმოცდა ცხრამეტს (1+40+8+50=99) და ერთი გვაკლია, ხოლო, თუ **ამინ**-ად წავიკითხავთ, რაიცა მეტად საეჭვო გამოთქმა VI-VII საუკუნისათვის, მაშინ ერთით მეტს მივიღებთ (1+40+10+50=101)²⁹. შეიძლება, უკანასკნელ, ის აზრით გამოვთქვათ, რომ ამ ორ უკანასკნელ ასოში წარწერის ამოძვრელის სახელი იმალებოდა, მაგრამ ეს აზრი კიდევ უფრო ნაკლებ მისაღებია.

რამდენადაც საეჭვოა ამ წარწერის უკანასკნელი **ი ი**, იმდენად უეჭველია და ცხადი **შეხეწიე**. აქაც ბრძანებითი ფორმაა ვნებითი გვარის ზმნისა, რომელსაც ფუძე აგრეთვე ხმოვნით ეწყება. დამატება მასაც მიცემითში აქვს („მშრომელთა“) და ამ დამატების აღსანიშნავად ზმნაში მოიპოვება ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა **ხანის** სახით. აქ, მამასადაძე, ისეთივე მოვლენაა, როგორც მცხეთის ჯვრის საყდრის წარწერის **მეოხ ხეყავ** ფორმაში, რომელზედაც ზემოთ იყო საუბარი.

4. შეხუბო

იმავე ბოლნისის სიონის მეორე წარწერაში, რომელიც მოთავსებულია ჩრდილოეთის კარის თავზე ერთ გრძელ სტრიქონად, მოთხრობილია კარის შებმის ამბავი. წარწერა დაზიანებული ყოფილა ჯერ კიდევ Du Bois-ს დროს, რომელსაც იგი გადმოუწერია და ბოროსესის გადაუცია³⁰. ბოროსემ იგი გამოაქვეყნა ამ გადმონაწერის [მიხედვით და საჭიროდ აღარ დაინახა, რომ ბოროსესს მიერ გადმოწერილის მიხედვითაც გამოეცა იგი მეორედ³¹. წარწერაში იკითხება:

[შეწევნი]თა [ქ]ჲსითა მე ფარნ [- - -] და აზარუხტ შეხუა[ბ]თ ე[ს]ე კარ[ი]სა[ლოცველად ს[ულ]თა [ჩუენთათვს].

ზმნის ფორმა ამ წარწერისა **შეხუბო** კარგად იკითხება, მიუხედავად იმისა, რომ ბანი დაზიანებულია. დეიბუსს ტაბულაზედაც აგრე იკითხება და ტექსტშიც (გვ. 107), სადაც მხოლოდ კორექტურული შეცდომაა: **შეხუა** ნაცვლად ამ ფორმისა: **შეხუა**. მამასადაძე, წაკითხული სწორად არის და არავითარი ეჭვი არ არის, რომ ზმნის ფორმაა **შეხუბო**. ეს ფორმა ასეთ წინადადებაშია: **მე ფარნ [- - -] და აზარუხტ შეხუბო ესე კარი**. დღევანდელ ენაზე რომ გადმოვთარგმნოთ, ეს იქნება: «მე, ფარნ [- - -] მა, და აზარუხტმა შევაბით ეს კარი»³². **შევაბი** მიცემით დამატებიანი ზმნაა (შევაბი მას იგი), რომელსაც ახალ ქართულში ინი აქვს განვითარებული ბოლოში; ძველ სალიტერატურო ქართულში ეს ინი საჭირო არ იყო. ამ ძველი სალიტერატურო ქართულის ნორმების მიხედვით **შევაბი** ზმნის უღლება ნამყო სრულის თხრობითი კილოს მესამე ობიექტურ პირში ასეთი იქნება: **შევაბ, შევაბ, შევაბა, შევაბთ, შევაბთ, შევაბეს**. ამ ფორმებში თეორიულად ყველგან მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსი იგულისხმება ჰაეს სახით: *შევაბა, *შევაბ, *შევაბა, *შევაბთ, *შევაბთ, *შევაბეს. ხმოვნის წინ ჰაე, რასაკვირველია, უნდა დაკარგულიყო ქართულის საზოგადო ტენდენციის მიხედვით და დაიკარგა კიდევ, მაგრამ რომელიდაც კილოში ეს ჰაე ზნად ქცეულა და ამის გამო

²⁸ V. Gardthausen, Paläographie², Bd. II, Lpz. 1913, p. 309.

²⁹ **ამენ** მოგვცემდა ოთხმოცდა თექვსმეტს (1+40+5+50=96).

³⁰ Explication de diverses inscriptions (Extrait des *Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de St. Pétersbourg*. VI-ième série. Sc. Politiques etc. t. IV). St.-Petersbourg 1838, p. 107, Pl. XI, № 31.

³¹ *Mélanges asiatiques*, t. II. p. 323.

³² აქ რომ კარის შებმაზეა საუბარი, ასეთი მაგალითი სხვაც შეგვიძლია დავასახელოთ: მღვიმევის ეკლესიის კარზე, რომელიც ამჟამად საქართველოს მუზეუმში ინახება, სწერია: „ამა კარისა შემბმელსა იერუსალიმის თემით მოსულსა აბესალომს ლომინას ძესა და მისსა მეუღლესა შეუნდოს ღმერთმა ამინ; ამინ:“ (მღრ. Г. Церетели, Археологическая экскурсия по Квирильскому ущелью: Материалы по археологии Кавказа, VII, 94).

პირველი პირის ფორმას მრავლობით რიცხვში მიუღია ასეთი სახე: **შევსაბთ**. ვ ქართულში მეტად მოძრავი ბგერაა, რომელიც შეიძლება გადაისვ-გადმოისვას სხვადასხვა ფონეტიკურ გარემოებაში. **შევსაბთ** ფორმაში მას ადგილი უცვლია ხანისათვის და წარმოდგარა **შეხვაბთ**, რომელშიც შემდეგ ეს ვინი უკვე უმარცვლო უნად ქცეულა: **შეხვაბთ**. ვინის უმარცვლო უნად ქცევა გასაკვირი არ არის, რადგანაც იგივე მოვლენაა **მოვაღს – მოვიდა** ზმნაში, სადაც მეორე პირისათვის ძველ ქართულში ასეთი ფორმები მოიპოვება: **მოხუალ** (← ხვალ), **მოხუედ** (← მოხვედ), **მოხუდე** (← მოხუიდე ← მოხვიდე). მაშასადამე, ბოლნისის სიონის წარწერის **შეხვაბთ** ფორმაშიც შენახული გვაქვს ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ხანის სახით, რომელსაც ოღონდ ადგილი უცვლია და პირველი პირის სუბიექტური პრეფიქსის წინ მოქცეულა.

ზემორე განხილულს ოთხ ზმნის ფორმაში (**ხერთვის**, **ხეყავ**, **შეხეწიე** და **შეხვაბთ**) ქართულს შემოუნახავს, მაშასადამე, ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ხმარებისა ხმოვნების წინ. ეს ნაშთები სრულ ანალოგიას წარმოადგენს **არს** ზმნის მეორე პირის ფორმასთან მიმართებით (**ხარ**), სადაც აგრეთვე შენახული გვაქვს ნაშთი მეორე პირის სუბიექტური პრეფიქსის ხმარებისა ხმოვნის წინ. ეს ორი პრეფიქსი – სუბიექტური მეორე პირისა და ობიექტური მესამე პირისა – თუმცა სხვადასხვა ფუნქციას ასრულებს მორფოლოგიურად, მაგრამ მათ ერთსა და იმავე ფონეტიკურ ვითარებაში ერთი და იგივე ბგერითი სახე აქვთ. ამიტომ თანაბარ ფონეტიკურ პირობებში ერთის ხმარება რომელიმე სახით მეორის ხმარებასაც გულისხმობს იმავე სახით. ამ გარემოების წყალობით **ხარ** ფორმის გვერდით მოსალოდნელი იყო და კიდევაც აღმოჩნდა ანალოგიური წარმოებანი მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსით ხმოვნების წინ. ასე და ამგვარად, ყველა ეს ფორმები: **ხარ**, **ხერთვის**, **ხეყავ**, **შეხეწიე** და **შეხვაბთ** ერთიმეორეს მხარს უჭერენ და ამჟღავნებენ, რომ ერთსა და იმავე დიალექტურ წრეს, ანუ კილოს ეკუთვნიან.